

УДК 811.161
DOI 10.31654/2663-4902-2018-PP-4-90-95

Кухарчук І. О.

кандидат педагогічних наук, доцент кафедри української мови, літератури та методики навчання Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка

ОБСТАВИНА ЯК СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНИЙ КОМПОНЕНТ РЕЧЕННЯ: ПРАКТИЧНИЙ АСПЕКТ

У статті розглянуто теоретико-практичні аспекти синтаксичної категорії другорядних членів речення. Наголошено на тому, що принципи класифікації другорядних членів речення є одним із актуальних завдань сучасної граматичної науки. Пов'язано це з тим, що існують різні підходи до вивчення другорядних членів речення, враховуються різноманітні ознаки речення як багатоаспектної синтаксичної конструкції, що сприяє водночас чіткішому осмисленню формально-граматичної й функціональної природи категорії членів речення.

У статті схарактеризовано основні чинники теоретичного тлумачення другорядних членів речення: структурно-семантичний і формально-граматичний напрямки аналізу синтаксичних одиниць; категорійний статус членів речення; багатоаспектність; структурні й семантичні ознаки; врахування значення відношень члена речення з іншими і його власного лексико-граматичного значення; встановлення типологічних питань класифікації членів речення; констатація явищ перехідності.

З'ясовано коло проблем, що становлять труднощі в практиці синтаксичного аналізу простого речення в шкільному курсі української мови, зокрема у визначенні обставин як другорядних членів речення, характеристики їх різновидів, засобів вираження, розмежуванні неузгоджених означень і обставин, додатків та обставин. Звернено увагу на інфінітив у ролі обставин.

Запропоновано вправи та завдання в процесі вивчення обставин у шкільному курсі української мови, зокрема виокремлено аналітичні, конструктивні й творчі вправи, що спрямовані на формування в учнів комунікативних умінь і навичок.

Ключові слова: просте речення, другорядні члени речення, обставина, структурно-семантичний аспект, формально-граматичний аспект, комунікативні вміння.

Питання про речення як основну синтаксичну одиницю є одним із найактуальніших. Мовознавці розглядають реченнєву структуру в логічному, семантичному, формально-граматичному аспектах. Логіка й семантика – взаємопов'язані категорії, які доповнюють одна одну й допомагають ученим-граматистам бачити в реченнєвому механізмі не набір окремих значень, а фрагмент того, що нас оточує, зі властивими йому просторовими, часовими, причинно-наслідковими й іншими відношеннями, які реалізує система мовних засобів.

Вагомий внесок у розвиток теорії речення зробили вчені В. Адмоні, Н. Арутюнова, В. Бабайцева, О. Бондарко, В. Виноградов, Г. Золотова, В. Звєгінцев, Т. Ломтев, В. Матезіус, О. Пешковський, Ю. Степанов, О. Шахматов, Н. Шведова та ін.

Синтаксична категорія другорядних членів речення, теоретичне обґрунтування якої склалося історично в традиційній лінгвістиці, сьогодні потребує переосмислення, а принципи класифікації другорядних членів речення є одним із актуальних завдань сучасної граматичної науки. Пов'язано це з тим, що враховуються різноманітні ознаки речення як багатоаспектної синтаксичної конструкції, існують різні підходи до вивчення другорядних членів речення, що сприяє водночас чіткішому осмисленню формально-граматичної та функціональної природи категорії членів речення.

Проблему другорядних членів речення досліджували такі визначні мовознавці,

як В. Виноградов, О. Востоков, М. Греч, І. Давидов, Д. Овсяннико-Куликовський, О. Пешковський, О. Шахматов та ін., але й досі не відпрацьовано однозначного підходу щодо визначення системи членів речення.

К. Шульжук зазначає, що визначальними чинниками теоретичного тлумачення другорядних членів речення є: структурно-семантичний і формально-граматичний напрями аналізу синтаксичних одиниць; категорійний статус членів речення; багатоаспектність; структурні й семантичні ознаки; врахування значення відношень члена речення з іншими і його власного лексико-граматичного значення; встановлення типологічних питань у процесі класифікації членів речення; констатація явищ перехідності [4, с. 87].

З-поміж другорядних членів речення виділяють обставину, якій належить особливе місце та яка стосується передусім предикативного центру речення, має розгалужену сукупність значень і здебільшого походить від підрядних частин складнопідрядних речень. Обставина, на відміну від інших другорядних членів, відіграє специфічну роль у формуванні внутрішньосинтаксичної структури речення: її уживання пов'язано з потребою схарактеризувати спосіб, час, місце, причину, умову, міру й ступінь її перебігу.

Мета статті – окреслити коло питань, що становлять труднощі в практиці синтаксичного аналізу простого речення в шкільному курсі української мови, зокрема у визначенні обставин як другорядних членів речення, характеристики їхніх різновидів, засобів вираження.

У процесі вивчення другорядних членів речення в школі учні мають усвідомити, що обставина має такі семантичні й формальні ознаки: є другорядним членом речення; виражає обставинні семантико-синтаксичні відношення; виражена прислівниками, дієприслівниками, відмінковими та прийменниково-відмінковими формами іменників, інфінітивом; поєднується з головним компонентом синтаксичним зв'язком прилягання; переважно не має чітко закріпленої позиції в реченні; становить згорнуту пропозицію в семантико-синтаксичній структурі речення; при актуальному членуванні речення може самостійно виконувати функції теми й реми або ж бути їхнім складником [4, с. 101].

Відповідно до диференційних ознак обставин учитель повинен сформувати в учнів такі вміння: розрізнати головні й другорядні члени речення, знаходити їх у тексті та визначати види; давати повну характеристику обставинам, пояснювати різновиди та засоби вираження обставин, правильно й доречно використовувати обставини у власному писемному й усному мовленні відповідно до ситуації спілкування, визначати стилістичні особливості обставини, правильно здійснювати їх синонімічну заміну.

Під час вивчення другорядних членів речення, зокрема обставин, потрібно надавати перевагу текстовому дидактичному матеріалу. Це дасть змогу школярам свідомо засвоїти структурно-семантичні особливості обставин як повнозначно-лексичних елементів внутрішньої структури речення. Наприклад, можна запропонувати таке завдання на основі текстового матеріалу:

З тексту випишіть обставини. Поясніть, до яких слів вони належать, на які питання відповідають, яке їх значення та якими частинами мови вони виражені.

Раніше почало вставати сонце, щиріше доглядати землю. Поринули весняні води, задзюрчали струмочки, заклекотали в ярках, розіллialiсь широкою повіддю. З-під снігу зазеленіла травиця і звеселила жайворонка. Звився жайворонок високо під чисте, неначе нове, небо й заспівав про те, що мертва земля ожила знов, що сонце, зрадівши щастям землі, стало ласкавим, теплим, ясным, що повіяли вітри і принесли на своїх крилах невідомі досі пахощі, що забриніли у веснянім повітрі мухи та набубнявіли на деревах бруньки, готуючись зеленим листом замаїти гаї та діброви... Жайворонок співав, аж луна йшла під блакитне небо, а в лісі слухав того співу первоцвіт і, здійнявши догори, мов руки, два зелені листочки та схиливши білу головку, неначе дякував золотому сонечку, що воно йому першому дало спроможність побачити веселе свято весни... (М. Коцюбинський).

Із значенневого погляду розрізняють такі різновиди обставин: способу дії, міри й ступеня, часу, місця, мети, причини, умови, допусту. Учні повинні усвідомити, що в основу такого поділу покладено семантичний критерій.

Випишіть обставини, згрупувавши їх за значенням (місця, часу, причини, мети, способу дії, міри і ступеня, умови, допустовості). З'ясуйте способи їх морфологічного вираження.

1. Наперекір усьому існує ж таки спадкоємність людяного в людині (О. Гончар). 2. При щирості між людьми, при глибокій і міцній симпатії ніякий риск не страшний! 3. Я люблю тебе, давно люблю, над життя, над усе на світі (З тв. Лесі Українки). 4. Вночі земля дубіла від морозу (В. Козаченко). 5. Шумів ліс рівним глибоким шумом, хмари спадали низько, плили, зачіпаючи верхи дерев (Ю. Яновський). 6. Виходить дівчина із хати води з криниці набирати (А. Малишко). 7. Зопалу я звівся на ноги (Ю. Збанацький). 8. Вночі на денця голубі злітаються спочити болі. Так вільно, світоньку, в тобі цвісти і болем, і любов'ю! 9. Дивлюсь на зорі: чи зоріють? Молюсь всеношно на пташат: а що, як гнізда заніміють? А що, як спорожніє сад? (Г. Світлична). 10. Вицвіли в матері очі від чекання (О. Довженко).

У процесі синтаксичного аналізу речення школярі повинні усвідомити, що обставини виражені прислівниками, дієприслівниками та досить різноманітними відмінковими та прийменниково-іменниковими конструкціями, а також інфінітивом. Наприклад, можна запропонувати таке завдання:

Запишіть речення, підкресліть обставини, визначте їх різновиди та поясніть способи їх морфологічного вираження.

1. Сіримі клубками непомітно відкотилися за ліс хмари (Ю. Збанацький). 2. До болю близька, до сліз дорога ця земля під ногами! (І. Нехода). 3. І знову йду напровесні полями (М. Йогансен). 4. Матвій з ранку до вечора в полі (У. Самчук). 5. Грицько остовпів від страху і обурення (М. Трублаїні). 6. За вікнами в травах така дзвінколунність, що землю свою у труді молодім обнімем з тобою й покотимо в юність (М. Вінграновський). 7. Поява Потапчика тут, далеко від міста, була нам надзвичайно приємна (Ю. Смолич). 8. Журливий спів далеко лунав над імлистими луками (О. Гончар).

Загальновідомо, що інфінітив характеризує багатство синтаксичних функцій. Неозначену форму дієслова вживають також і в ролі обставини: *Іде чернець у Вишгород на Київ дивитись, та посидить на пригорі, та хоч пожуритись* (Т. Шевченко). З огляду на це під час аналізу речення учні сплутують складений дієслівний присудок із іншими поєднаннями дієслівних форм та інфінітива. Потрібно наголосити на тому, що у складеному дієслівному присудку допоміжне дієслово виражає фазове або модальне значення, наприклад у реченні *Дерева тільки-но почали вкриватись ніжним листом, і крони їх здаються прозоро-веселими хмаринками* (В. Гжицький) **почали вкриватись** – це складений дієслівний присудок, у якому відмінюване дієслово *почали* в допоміжній частині присудка виражає фазове значення початку дії та не може самостійно вживатись у реченні. Якщо ж у присудковій позиції виступає повнозначна дієслівна лексема, то інфінітив при ній виконує функцію обставини, наприклад: *І я сів писати статті* (Ю. Смолич).

Для правильного визначення функції інфінітива пропонуємо виконати таке завдання:

Спишіть речення. Підкресліть граматичні основи. Визначте, коли неозначена форма дієслова входить до складу присудка, а коли виступає обставиною.

1. І ти, білолиций, по синьому морю вийдеш погулять (Т. Шевченко). 2. Володько залишився обідати (У. Самчук). 3. Викотився з-за гаю місяць і став оглядати околицю (Панас Мирний). 4. Вийшли в поле косарі косить ранком на зорі (Н. тв.). 5. Ніколи не треба втрачати горизонту. Втратиш горизонт, голова піде обертом і не досягнеш мети (О. Довженко). 6. З цього шляху він майже не сходив..., хіба виїздив вряди-годи полювати по лінії Київ-Тетерів (В. Підмогильний).

Важливим питанням синтаксичного аналізу другорядних членів речення постає розмежування додатків та обставин. В учнів виникають труднощі тоді, коли

другорядні члени речення виражаються формами непрямих відмінків іменників. З метою запобігання помилкам пропонуємо виконати таку вправу:

Спишіть речення. З'ясуйте синтаксичні функції виділених іменників та прийменниково-іменникових конструкцій.

1. Пішов кобзар **по вулиці** – з журби як заграє (*Т. Шевченко*). 2. **При щирості між людьми, при** глибокій міцній **симпатії** ніякий риск не страшний! (*Леся Українка*). 3. Нічка **на землю** упала синім прозорим серпанком (*М. Вороний*). 4. Вмирав нарцис **з журби, з кохання** (*Олександр Олесь*). 5. **Степами** гомін ходить уночі (*М. Рильський*). 6. А тим часом **із діброви** козак виїжджає (*Т. Шевченко*). 7. Ми **житами** підемо **по стежині** (*М. Шостак*).

Щоб не помилятися у визначенні синтаксичної функції форм непрямих відмінків іменників, потрібно наголосити на основному критерії розмежування додатків та обставин – семантичному. Додатками вважаються тільки ті форми непрямих відмінків іменників, які позначають об'єкти дії, стану чи процесу й відповідають на питання непрямих відмінків. Обставини, виражені формами непрямих відмінків іменників, поєднують у собі ознаки додатків та обставин, якщо паралельно з питаннями відмінків відповідають і на смислові, обставинні, питання.

Під час синтаксичного аналізу обставин як другорядних членів речення можна запропонувати учням такі два речення: **Степами** гомін ходить уночі (*М. Рильський*); **Душа моя живе твоїм печальним іменем** прозорим (*М. Вінграновський*). Варто звернути увагу на іменники, виражені формою орудного відмінка. У першому реченні лексема *степами* вжита у формі орудного відмінка. Як відомо, форма орудного відмінка призначена виражати об'єктне значення. Однак слово *степами* поєднується з лексемою *ходить*, що позначає рух та виражає просторове значення місця. Відповідно відмінкова форма *степами* узгоджується з обставинним питанням *де*?

У другому реченні лексема *іменем* ужита у формі орудного відмінка, узгоджується із загальним предметним, об'єктним, значенням та відповідає на питання *чим*? Отже, лексичне значення слова узгоджене із синтаксичним значенням форми орудного відмінка цього слова. Відповідно словоформа *іменем* у реченні виконує синтаксичну функцію додатка.

Уникненню помилок такого характеру сприяє система вправ, що містить спостереження за другорядними членами речення, вираженими іменниками у формі орудного відмінка, аналіз лексико-семантичного значення словоформи, синонімічні перетворення форм непрямих відмінків іменників, наприклад:

Спишіть речення. З'ясуйте синтаксичні функції виділених форм орудного відмінка.

1. Може, моя то Вкраїна біліє **черідкою** хат (*Л. Костенко*). 2. Білокрилими **кораблями** плвли сліпучо-білі хмари (*З. Тулуб*). 3. **Росами** умилось поле вранці, колоситись жито почало (*П. Дорошко*). 4. Нічка на землю упала синім прозорим **серпанком** (*М. Вороний*). 5. Людські думки, покинувши домівки, шугають невидимими **птахами** (*К. Міщенко*). 6. Веснянка впала грудьми на пісок, приклалась до нього вухом (*О. Гончар*). 7. Очі її блищали **вірою і захопленням** (*Б. Лепкий*).

З поданих речень випишіть обставини, виражені іменником в орудному відмінку.

1. Ти будь співцем, ти будь пророком минулих і майбутніх днів! (*Д. Загул*). 2. Я живу одним життям, ти – іншим (*М. Зарудний*). 3. І знову хмарам вітер сниться (*М. Йогансен*). 4. Ой піду я степом-лугом та розважу свою тугу (*Т. Шевченко*). 5. Синє море звірюкою то стогне, то виє (*Т. Шевченко*). 6. Кінь збивав куряву некованими копитами (*Р. Іванчук*). 7. Вслухаюся ночами в дощ, в грім гортанні перегуки (*П. Осадчук*). 8. Над містом упала чорна зоряна ніч (*М. Стельмах*). 9. Деревя тільки-но почали вкриватись ніжним листом, і крони їх здаються прозорими веселими хмаринками (*В. Гжицький*). 10. По Славіті пароплави лебедями попливли (*М. Стельмах*). 11. Терпкі осінні пахощі прослались полем (*К. Гордієнко*).

Практика синтаксичного аналізу засвідчує, що учні часто сплутують неузгоджені означення, виражені формами непрямих відмінків іменників зі значенням місця й прислівниками, із обставинами. Наприклад, виділені в наведених реченнях форми слів школярі визначають як обставини: *І стежка у росах, і тиха діброва – то все моя рідна співуча земля* (*М. Сингаївський*); *Дорога ліворуч була небезпечною*

(О. Гончар); *Пізня осінь, дуже пізня, хмари аж додоу* (П. Усенко).

Виділені форми непрямих відмінків іменників і прислівників правильно визначати як неузгоджені означення, оскільки вони поєднуються з іменниками із загальним значенням предметності, а також мають здатність перетворюватися на синонімічні конструкції з атрибутивним значенням: *стежка у росах (росяна стежка), дорога ліворуч (дорога, розташована ліворуч), хмари аж додоу (хмари, що простягнулися аж додоу)*.

З метою закріплення вмінь аналізувати синтаксичні конструкції з другорядними членами речення формування навичок будувати різні моделі речень з обставинами та правильно використовувати їх у власному мовленні можна виконати такі види конструктивних, ситуативних і творчих вправ:

Відповідно до змісту, типу і стилю мовлення поширити текст обставинами. З'ясувати їх роль в організації тексту.

Сонце заходило червоно. Дощові крапельки мерехтіли червоно-зеленими іскорками, сповнили ліс тоненьким дзвоном. Хмара сповзла і зупинилася. Скидалися блискавки, поторохкувало (*Григор Тютюнник*).

Прості непоширені речення замініть реченнями, поширеними різними видами обставин. Яка їх основна функція?

Стояла тиша. Тільки диркотів дятел. Гули оси. Човен тягло. Вода шепелявила. Пахло свіжістю (За Григором Тютюнником).

Уявіть, що Вас запросили провести екскурсію по місту. Підготуйте текст розповіді, використовуючи обставини місця.

Отже, запропоновані види вправ і завдань спрямовані на вдосконалення практики синтаксичного аналізу обставин, уникання типових помилок у визначенні означень, додатків і обставин, інфінітива в ролі обставини. У процесі синтаксичного аналізу школярі повинні усвідомити важливу роль обставин у формуванні речення як комунікативної одиниці, що відповідним чином відображає об'єктивну дійсність.

Література

1. Вихованець І. Р. Граматика української мови: Синтаксис. Київ: Либідь, 1993. 368 с.
2. Іваницька Н. Л. Двоскладне речення в українській мові. Київ: Вища школа, 1986. 167 с.
3. Сучасна українська літературна мова: Синтаксис / АН УРСР. Інститут мовознавства імені О. О. Потебні; за заг. ред. І. К. Білодіда, відп. ред. О. С. Мельничук. Київ: Наукова думка, 1972. 515 с.
4. Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови. Київ: Академія, 2010. 406 с.

References

1. Vykhovanets I. R. Hramatyka ukrainkoï movy: Syntaksys. Kyiv: Lybid, 1993. 368 s.
2. Ivanytska N. L. Dvoskladne rechennia v ukrainkii movi. Kyiv: Vyshcha shkola, 1986. 167 s.
3. Suchasna ukrainska literaturna mova: Syntaksys / AN URSR. Instytut movoznavstva imeni O.O. Potebni; za zah. red. I. K. Bilodida, vidp. red. O. S. Melnychuk. Kyiv: Naukova dumka, 1972. 515 s.
4. Shulzhuk K. F. Syntaksys ukrainkoï movy. Kyiv: Akademiia, 2010. 406 s.

Кухарчук И. А.

кандидат педагогических наук, доцент кафедры украинского языка, литературы и методики обучения Глуховского национального педагогического университета имени Александра Довженко

Обстоятельство как структурно-семантический компонент предложения: практический аспект

В статье рассмотрены теоретико-практические аспекты синтаксической категории второстепенных членов предложения. Выяснен круг вопросов, представляющих трудности в практике синтаксического анализа простого предложения в школьном курсе украинского языка, в частности в определении обстоятельств как

второстепенных членов предложения, характеристики их разновидностей, средств выражения. Предложены упражнения и задания в процессе изучения обстоятельств в школьном курсе украинского языка, в частности выделены аналитические, конструктивные и творческие упражнения, направленные на формирование коммуникативных умений и навыков.

Ключевые слова: простое предложение, второстепенные члены предложения, обстоятельство, структурно-семантический аспект, формально-грамматический аспект, коммуникативные умения.

Kukharchuk I. O.

Candidate of Pedagogic Sciences (PhD), Associate Professor, Department of Ukrainian Language, Literature and Instructional Methods, Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University

Adverbials as the Structural and Semantic Component: Practical Aspect

The article deals with theoretical and practical aspects of syntactic category of the secondary parts of the sentence. It is emphasized that the principles of classification of secondary parts of the sentence are one of the most urgent tasks for contemporary grammar. This is due to the fact that there are different approaches to the study of the secondary parts of the sentence, taking into account various characteristics of the sentence as a multifaceted syntactic structure, which at the same time contributes to a clearer understanding of the formal grammatical and functional nature of the category of sentence parts.

The article describes the main factors of theoretical interpretation of secondary parts of the sentence: structural semantic and formal grammatical approaches to syntactic units analysis; categorial status of the sentence parts; multidimensionality; structural and semantic features; the value of the sentence parts' relations with the other components and its intrinsic lexical and grammatical value; typological issues of classifying parts of the sentence; transitivity phenomena.

The author outlines a range of issues that make up the difficulties in the syntactic analysis of simple sentences in the Ukrainian Language school course, in particular in determining the adverbials as secondary sentence parts, the characteristics of their varieties, means of expression, the delimitation of uncoordinated attributives and adverbials, objects and adverbials, paying attention to the infinitive in the role of an adverbial.

The exercises and tasks in the studying course of the adverbials in the school Ukrainian language course are proposed, in particular, the analytical, constructive and creative exercises aimed at forming students' communicative skills and abilities.

Key words: simple sentence, secondary parts of the sentence, adverbial, structural semantic aspect, formal grammatical aspect, communicative skills.